

ڈاکٹر کرامت علی مغل

اسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی

گورنمنٹ اسلامیہ کالج، ریلوے روڈ، لاہور

سوانیاں دے چو نوں شعری پراگیاں دا تجزیاتی مطالعہ

Abstract:

In the present era poets and poetesses are contributing their verse in the Punjabi literature quite enthusiastically. Significantly, poetesses are depicting their inner feelings as well as current norms of society through their verse. In some spheres of poetry they seem bolder than poets. In this article, poetry books of poetesses written from 2015 to 2018 have been analyzed in terms of novel ideas, diction, feminism and mastery.

ساڈے دیس وچ سوانیاں دی گنتری آبادی دا ادھے توں ودھ حصہ اے ایہی وجہ اے کہ سوانیاں دی ہر کھیت وچ رلت کر کے ای سماجی تے ملکی ترقی نوں ممکن بنایا جاسکدا اے۔ سوانیاں دے حقاں تے فرضاں دے نال نال اوس دیاں ذمے داریاں وی ودھ گئیاں نیں۔ ہور ناں کھیتراں دی طرح سوانیاں نے ادب دے ہر کھیت وچ وی اپنا آپ منوایا اے۔ پنجابی شاعری وچ وی اوہناں دا دان بہت تگلڑا تے بھرواں اے۔ ایس کھیت وچ سوانیاں نے اپنا آپ کیوں منوایا اے، ایس دا اندازہ اجوکی لہر دی سوانیاں دی کیتی ہوئی شاعری توں ہوندا اے۔ ایس مضمون وچ اسیں سوانیاں دے 2015ء توں 2018ء وچکار چھپے شعری پراگیاں دا تجزیاتی مطالعہ پیش کراں گے تاں جے اوہناں دے خیال، زبان، تکنیک تے شعری مہارت تے چانن پایا جاسکے۔

”شاملاٹ“ نسرین انجم بھٹی ہوراں دا شعری پراگا اے جو اوہناں دی وفات مگروں چھپیا اے۔ ایس پراگے وچ گل بیاسی نظماں نیں۔ اک توں اک ودھ سوچ تے فکر دا پہاڑ لئی کھلوتیاں

نظمیں، ایہہ اوہ نظمیں جیہڑیاں قاری نوں سوچ دے نوں زاویے دیندیاں نیں۔ اج دا انسان جیہڑے کرب تے دُکھ دی پَٹڈ چُکی پھر دا اے اوس نال اوہرا جیون کئی مسئلیاں دا شکار ہو جاندا اے اوہ وکھو دکھ دہنی تے نفسیاتی روگاں نال اپنا جیون ہتیت کرن لگ جاندا اے۔ نسرین انجم بھٹی ہوراں کول جیہڑا اندر دا کرب اے ایہہ اوہناں دے کلام وچ ہر تھاں تے محسوس کیتا جاسکدا اے۔ ایہہ اصل وچ اج دے انسان دا ای کرب اے۔ اج دا اوہ انسان جو سوچدا اے، فکر کردا اے، اپنے آل دوالے نوں بدلنا چاہندا اے اوس نوں اچھیاں اوکڑاں دا سامہنا تاں کرنا ای پیندا اے۔ شاعرہ کول جتھے نوں فکر تے سوجھ بوجھ اے او تھے اوہناں کول گزرے ہوئے ویلے دی گل وی اے، اجوکے ویلے دا وین وی اے۔ ایس دے نال نال آون والی بھلک بارے وی گلاں موجود نیں۔ نسرین انجم بھٹی نے ”بُکل دے وچ کون؟“ ورگی نظم لکھی جیہدے وچ ”گنڈھری بنھ سوالاں دی“ دا ذکر اے تے ایس طرح دے سوالاں دا جواب لکھدیاں ہویاں ای اوہ نظمیں دا خٹکار بنائی جانداں مصرعے کہندیاں نیں۔ کدھرے اوہ مارو ہڑ حیاتی لکھدی پک پک ڈکے راہ دی گل کردیاں جیون دے کئی روپ پڑھنہاراں اگے لیا رکھدیاں نیں۔ اجوکے دور وچ جے لکھاری نے عام جیون دی گل نہیں کیتی تاں اوس نے ایس دھرتی واسیاں واسطے نہیں لکھیا، سگوں اوس نے انجیہی دُنیا وسائی جہڑی کدھرے وی نہیں اے۔ نسرین انجم بھٹی ہوراں حیاتی نوں بہت نیڑیوں ویکھیا اے۔ ”بھیت“ نظم ایس پرانے دی پہلی نظم اے جس نوں اوہ ایویں شروع کردے نیں:

”ربا سونیا!

جدوں ایسں کلے ہونے آں

تے گھنی چُپ کیوں لگ جاندی اے“ (1)

نسرین انجم بھٹی نے گہرے معنیوں دی شاعری کیتی اے۔ اوہناں دے شعراں وچ عام جیون دی گل اے، اوہ عام جیون وچ سدھار دی گل کردیاں نیں۔ اوہ مسئلیاں تے اوہناں نوں پیدا کرن والیاں دے خلاف گڑھدیاں نیں، ایس لئی تاں اوہ یکے ناکہ دے جہن تے گنڈیاں دی سوچ دا دکھالا کردیاں ہویاں بہت ای کھلھ مان لیندیاں نیں۔ نسرین انجم بھٹی نوں نوں پن نال پیار اے، اوہ نوں رنگاں نال جیون رنگنا چاہندیاں نیں۔ اوہ بے رنگی تے گھسے پٹے جذبات نوں پسند نہیں کردیاں۔ گھسے پٹے تے روایتی فکری نظام توں اوہ بہت آگاہ نہ لکھ آئیاں نیں۔ نظم ”اندر دی گل“ وچ اوہ لکھدیاں نیں:

انت بے وقوفی دا جیونا

ساد مرادے ہو رہنا

جیوں دو بھیدیاں

اک واڑے وچ اک کھڑی وچ

مونہ پیٹھاں کر کے

اپنا اپنا حصہ کھا کے

اپنے اپنے حصے دے پُچ چیتے اتھرو وگائے (2)

نسرین دی شاعری دے دو کچھ اگھڑویں نیں، چالو نظام دے ظلم خلاف سُر ت بھری آواز،

عورت دی پرانی ہوند دی پچھان تے اوس دا انکار جیویں ”اک بھیرٹی نظم“ وچ اوہ لکھدیاں نیں:

”مزدوری کرن آئے ہو پنڈوں یاں کوئی ہو رکم جے؟“ (3)

اوہناں دی نظم وچ جدوں آندا اے کہ میں نیل کنٹھ تاں نہیں ہو گئی اودوں اوہ بھال کر دے

انسان دی جیویں کوئی انملی مورت بن جان دیاں نیں:

کدھرے میں نیل کنٹھ تاں نہیں ہو گئی

گورڈا گھٹ مینوں پھڑاندیاں

ہتھ تاں اوہدے وی کنبے سن

بکھ تاں اوہدے وی پھڑکے سن (4)

مشتاق صوفی کتاب دے اخیر تے گل بات کردیاں ہو یاں لکھدے نیں:

”نسرین دی شاعری دی عمر لمی اے کیوں جے میل / طبقے نال جوے ظلم

اتے زنا دے رشتے دی نہ برابری دی جو عمر لمی اے۔ نسرین انج

وڈیائی دے ایس روگ دا شکار نہیں ہوئی جیویں کہ اکثر چنگے شاعر

ہوندے نیں۔“ (5)

انجم قریشی ہوراں دا ”میں تے الماس“ تیا شعری پراگا اے۔ ایس توں پہلاں اوہناں دے

شعری پراگے ”میں لہسن چلی“ ”دوجا پاسا“ تے ”بن باس“ چھپ چکے نیں۔ اوہناں دی لکھت وچ

نزولتا دے کئی روپ ملدے نیں۔ اوہ جیون دے رنگاں نوں اپنے قلم راہیں بیان کردیاں ہو یاں

چترکاری وانگ نظماں الیکدیاں نیں، انجم ہوراں دی نظم ”اوہدے ہتھ سیو“ دے ایہہ شعر دیکھو:

اوہدے ہتھ سیو ، ہے تند میری
ہے باہروں باری بند میری
اندروں کچی اے کندھ میری
ویڑھے پے گئی اے وَنڈ میری
اوہدے ہتھ سیو ، ہے تند میری (6)

اپنی نظم ”کیہ اے میرا دوش“ وچ انجم قریشی ہوراں دے کلام اندر ایہیے کردار نال ساہمنا ہوندا اے جو زگسیت دا شکار دکھائی دیندا اے۔ اوہ کردار نہ تے ڈردا اے نہ دل تے کجھ لاند اے۔ انجم قریشی ایسی آواز بن کھلندی اے جو اپنے آپ واسطے وی لڑن لئی تیار اے تے اوہ چن نال پنگھاں پاندی نظر آؤندی اے۔ اوہ سوانی بن کے اپنے آپ نوں دوشی نہیں سمجھدی سگوں سبھ سوانیاں واسطے آواز چلندی نظر آ رہی اے جو ظالمانہ ریتاں رواجاں دے ہتھیں چڑھیاں نیں، ایسے لئی تاں اوہ کہندیاں نیں:

کیہ اے میرا دوش
جے میں چن نال پنگھا پائیاں
جے میں
بدلیں منجیاں ڈاھیاں
کیہ اے میرا دوش
جے رب مینوں سوانی بنایا
جے میں نو نہ، دھی، ماں اکھوایا (7)

انجم قریشی دا کہنا اے کہ ہر جٹا اک آڑھت منڈی بن کے ٹھگی لاون لئی بیٹھا اے جس نال مادیت پرستی وچ وادھا ہو رہیا اے، اصل عشق کدھرے گواچ گیا لگدا اے۔ ایسے لئی تاں اوہناں سُننے دے چھاویں منجی ڈھا کے اکھ چن تاریخاں نال لائی ہوئی اے جو قدرت دا بہت وڈا کرشمہ نیں۔ ”اسرائیل، لبنان“ اک اجیہی نظم اے جیہدے وچ اوہناں نے جگت پدھر دے حالات تے چانن پاندیاں انسانیت دے رشتے دی گل کیتی اے۔ نظم ”ساوے پیڑ“ وچ شاعرہ نے پریم توں پہلاں دے

سارے خیالاں تے خاں نوں سانجھا کر دتا اے، ایہہ سدھاسا دا اجیہے محبوب دی گل اے جو مٹی دا ای بنیا ہویا اے تے اوس کول جذبات ای جذبات نیں۔ جذباتی رنگ نال پوری طرح رگی ایس نظم وچ پریم دے کئی زاویے دکھائے گئے نیں۔ نظم دا انداز بہت کھلّا ڈکھا اے جو پڑھن والیاں نوں پوری نظم وچ ملدا اے۔ کئی تھاواں تے گل نوں رمزاں وچ کرن دا جتن کیتا گیا اے پر اوہ رمزاں وی اجہیاں نیں کہ اکو وار پڑھن نال ای کھل جان دیاں نیں۔ شاعرہ نے ایہدے وچ اجوکے جیون دے رنگاں نوں بڑے سہن نال بیان کر دتا اے جیہدے وچ سُفنے تے اوکڑاں نیں، جُتے دی ہوند تے لوڑ توں وکھ وصل دے بھاردی بھرویوں گل وی اے۔ ہجر وچھوڑے دے جذبے نوں اوہناں جس کول انداز نال بیانیا اے اوہ شاید ای کسے ہور شاعر کول ملدا ہووے۔ ویکھو:

اوکھے ویلے اوکھا نہ پے، تر جاوے گی بیڑی
عشق دی کھنڈ نوں بھورا بھورا ہجر سمندر گھولیں (8)

محبوب نوں ہر لمحے یاد کرن تے اوس نال اپنے جذبے سانجھے کرن لئی شاعرہ کول ”تاگھ دی مُندری“ وی اے۔ ایہ مُندری اوہناں نوں اپنے محبوب نوں کسے وی لمحے بھُلن نہیں دیندی تے ایہہ جذبہ وار وار ساہمنے آکے ناسٹیلجیا دا روپ وی دھار لیندا اے، پر ایس ناسٹیلجیا وچ اک اُمید دی کرن موجود رہندی اے۔ یاداں نال نال رہندیاں نیں جو اپنے محبوب نوں چیتے توں وکھریاں نہیں ہون دیندیاں تے ایہناں یاداں دی وجہ نال ای ہنجو کیرنے پندے نیں، جیویں کہ اوہ لکھدیاں نیں:

یاداں تیریاں ازلاں توں مینوں رواندیاں آئیاں نیں

اپنیاں اکھاں وِٹھ کے تاگھ دیاں مُندراں پائیاں نیں (9)

انجم قریشی ہوراں بارے گل کردیاں فلیپ وچ نادر علی نے لکھدے نیں کہ اوہ نمائی نہیں ازاد تے باغی شاعرہ اے۔ ایہہ ایس لئی اے کہ اوہ اکولہیہ اُتے ٹرن دی تھاں اپنا راہ بناون نوں ترجیح دیندیاں اپنے کلام نوں نویں راہواں ول لے جاندی اے۔ اک ہور نظم ”اُنیندرا“ وچ اوہناں نے نیندر دی تاگھ رکھن والے انسان دی پتہ سُنائی اے جو اوس دے اکھ دے پھٹ نوں نہیں سی سکی۔ ”ایس واری دا چیت“ نظم اندر شاعرہ نے ہڑھ نوں موضوع بنایا اے جو لوکاں دا مال دولت مکاون دے نال نال اوہناں دیاں سدھراں وی مُکا دیندا اے۔ ایہدے وچ جین دی ہور سدھروی شامل اے۔ تڑی بانو دا دا ج تک وی ہڑھ روہڑ کے لے جاندا اے، جتھے جتھے حیاتی و سدی پئی سی اتھے ہڑھ نال تباہی دا راج

ہو جاندا اے، لکھدیاں نہیں:

دُب گئیاں نہیں پیلیاں تے دُب گئے نہیں کھیت
لٹھ جائے گا پنی چھڈ کے چچھے ریت
رب دیاں سن مرضیاں یا ہور سی کوئی بھیت
کنج دا ساون لیاا ایس واری دا چیت (10)

انجم قریشی نے نظم ”آوے ماہی“ وچ ماہی دی اڈیک نوں درشایا اے تے اک سوانی دے جذبیان نوں بڑے کول انداز وچ بیان کیتا اے جو اپنے محبوب واسطے جیون نوں ای اک اڈیک بنائی بیٹھی اے۔ جدوں ایہہ اڈیک مُکدی اے تاں ”رُوپ“ چڑھ جاندا اے جو محبوب دے باجھوں کدھرے وی نظر نہیں سی آرہیا تے محبوب آون نال ایویں لگن لگ پیا جیوں کسے نے بے جان وچ جان پا دتی ہووے۔ ایہہ عشقے دارنگ اے جو روپ ہور وی دونا کر دیندا اے، ایس لئی تاں انجم ہوراں نوں روپ دا چڑھنا کمال لگدا اے کیوں جے ایس دانا تا عشق نال اٹوٹ بن جاندا اے۔ ایس عشق نال جُو کے ای اوہ دُنیا دے ہر رنگ نوں ماننا چاہندیاں نہیں، محبوب دا ذکر کردیاں اوہ لکھدے ہیں:

فیر مِلاں گے کہندا رہندا
توڑ چڑھاں گے، کہندا رہندا
عید کراں گے، کہندا رہندا
شہر پھراں گے، کہندا رہندا (11)

انجم قریشی دا لکھیا ہویا اک ماہیا وی ویکھو جیہدے اندراج دی گلِ ملدی اے:

ٹھونہیں دا ڈنگ ماہیا
ڈھول خفا ہو یا، نالے چھڑ پئی جنگ ماہیا (12)

سفنے، عشق، رنگ، منگ دیاں گلاں کردیاں ہو یاں انجم قریشی اجیہی مُئیار دے جذبے اُلکدیاں نہیں جو عشق ہلارے لیندیاں مٹھے مٹھے گیت گا رہیاں ہوون، ایس طرح دے گیتاں دی مٹھاس اوہناں دیاں اوہ ساریاں نظماں وچ ملدی اے جو رومانوی انداز دیاں نہیں۔
شمینہ اسماء اپنے شعری پراگے وچ ”کوئی لاٹ نمائی“ وچ حیاتی دے کیئوس نوں پھکا تے

گوڑھا رنگ بھر کے اپنیاں نظماں راہیں بیان کردیاں نیں۔ اوہناں کول کجھی پھڑاے تے اوہ سولاں
اُپر حیاتی لنگھارے لوکاں دی گل کردیاں نظر آندیاں نیں۔ اوہ اپنی زبان تے اپنیاں قدراں نوں
سانھن والے جی نیں، ایہو سانجھ اوہناں دی لکھت وچ وی نظر آندی اے۔ ”ہڑھ حیاتی منگدا اے“
نظم وچ اوہناں حیاتی دیاں کوڑیاں حقیقتاں نوں بیان کیتا اے۔ ایس نال اوہ نویاں فلکراں تے نویں
خیالاں نوں وی ساہنے لیاندیاں نیں جس نال ایہہ ثابت ہوندا اے کہ اوہناں زندگی نال بہت نیڑے
دارشتہ قائم کیتا ہویا اے تے غیر حقیقت نگاری توں اوہ جان چھڈ اندیاں نیں:

سچ دے بھانڈ لایئے
سُتے بھاگ جگا یئے
کوڑ نوں دور نسا یئے
آؤ شگن منا یئے (13)

اوہناں دیاں نظماں وچ عجیب رنگ نہیں ملدے سگوں اوہ رنگِ ملدے نیں جو حیاتی دے
نرول رنگ نیں۔ چنگی، سوہنی تے رواں تحریر اوہناں دی شاعری دا خاصا بن جاندا اے۔ ثمینہ اسماء کول جو
استعاراتی اسلوب اے پر ایہدے وچ شعریت تے تصویریت دا جو رنگ ہونا چاہیدا اے اوہ ای موجود
رہندا اے۔ اوہدا اک اظہار ویکھو:

حیاتی دھند اوٹی
لیکھ لیکھ دی سانجھ
ژردی رہندی بندیاں نال (14)

اج دے دور دی زندہ روایت ایہہ ہے کہ سچ نوں اگانہہ ودھایا جاوے۔ ثمینہ اسماء ایہناں زندہ
روایتاں دی امین بن کے کھلونیاں نیں۔ تخلیقی عمل وچ ایہہ گل بڑی اہمیت رکھدی اے کہ اکھی گل نوں
سوکھے ڈھنگ نال بیان کیتا جاوے۔ اج آل دوالے کوڑاے تے ایس کوڑ نوں شاعرہ نے ویکھیا تے
اپنے کلام وچ بیان کیتا اے، اتھے اوہناں دا انداز ایس نوں مکاوں والا تے چنگے بھلک دی آس رکھن
والیاں نال جائزہ اے۔ ایہہ مقصدی حقیقت نگاری وی اج دے ویلے دی لوڑ اے تاں جو اج دے
ویلے دی صیح تصویر ساہنے آجاوے۔ ثمینہ اسماء ہوراں کول جذباتیت تے موجود اے پر اوہ نال نال بھٹیڑ
دی وی نشاندہی کردیاں نویں سوچ نوں نال لے کے چلداں نیں، جیویں کہ اوہ آکھداں نیں:

کد تک کوڑ نوں نپ کے چلو گے (15)
یا فیر ایسے نظم وچ اک ہور رنگ دیکھو جو اپنی منزل ول ٹردیاں کسے دی پرواہ کیسے بغیر ٹری جا رہیاں نیں:

پولے پیریں ٹردے چھالے رسدے رہے (16)
اوہناں دی اک نظم بھرا دے مرن اُتے لکھی گئی اے۔ جدوں اوہناں دے بھرا نوں فوت ہوویاں اٹھ دن ہوئے تاں اوہناں نوں ایویں لگیا جیویں صدیاں بیت گئیاں ہوون۔ ”تن وی کج لے من وی کج لے“ اجیہی نظم اے جو کڑیاں نوں لے سنبھالنے تے اخلاقیات دے حوالے نال اے۔ حیاتی نوں سمجھنا بہت اوکھا ہو جاندا اے خاص کر کے اوہناں لوکاں واسطے جو سوچدے سمجھدے نیں، اپنے آل دوالے نوں سمجھدے نیں۔ اوہ لکھدیاں نیں:

گُردا ویلا کت ہتھ آیا
رسمدیاں پیراں مار مُکایا
پنڈ سولاں دی کیویں چاواں
رمز حیاتی سمجھ نہ پاواں (17)

ماں بولی نال محبت اوہناں نوں انتاں دی اے۔ اوہ پنجابیاں دے ایس مسئلے نوں چنگی طرح سمجھدیاں نیں تے اپنیاں نظماں وچ پڑھن والیاں نوں ماں بولی دے حوالے نال بہت جذباتی ہوندیاں نظر آندیاں نیں۔ ایہہ بیان کرن دا انداز سنجیدہ تے معنے بھریا ہوون کر کے ہر دل نوں متاثر کردا اے۔ شمیمہ اسماء ہوریں لکھدے نیں:

اکھر ساڈے مونہہ کردے
اوہ ساڈے نہیں
لکھ لکھ حرفاں کا گت بھر دے
اوہ گوڑھے نہیں
مالک جیہاں ساڑن
تے کن پاڑن
او بھڑا کھراں نال

تے ماواں جمن بال
گوئے بہرے

ہستے بھرے اوبھڑ لکھتیاں نال (18)

شمینہ اسماء ہوراں دے کلام وچ تازگی تے نواں پن اے جو اے شاعر ہس وچ گھٹ ای
مِلدا اے ایہ ایس لئی وی اے کہ اوہناں نے اپنا اک وکھرا اسلوب ورت کے اپنی اک وکھری پہچان
بنان دا جتن کیتا اے۔ جس کر کے آپ دی شاعری انمول ہو جاندی اے۔

نورالعین سعدیہ حیاتی دا مچ مچا کے جیون والی لگدی اے جیہناں دا شعری پراگا ”مچ“ چھپیا
اے۔ پیرو پریمن دی یاد وچ گل کردیاں اوہ دُکھی ہو جاندی اے۔ اوہ گل کردیاں ہویاں پنجابی زبان
دی پہلی پنجابن شاعرہ دے حوالے نال پیرو پریمن نوں ایویں ساہمنے لے آندی اے۔ نورالعین سعدیہ
نوں زندگی نال ہمدردی نہیں ایس لئی اوہ اجہی حقیقت نگار اے جو کوڑیاں شیواں نوں مٹھے دالپ دے
کے ساڈے ساہمنے لیا کے نہیں رکھدی، اوہ مٹھے نوں مٹھاتے کوڑے نوں کوڑا آکھدی اے ایس لئی اوہ
ہر کسے نوں متاثر نہیں کرے گی۔ نورالعین سعدیہ دے اندر دے مچ نوں سمجھن لگیاں جیہڑا دل چاہیدا اے
اوہ اجہیا ہووے جو اک خاص حد توں اُتانبہ اُٹھیا ہووے۔ نورالعین سعدیہ نے اپنی کتاب دا چڑھاوا
”پیرو پریمن“ دے نال کیتا اے جو حالے تیکر دی کھوج دے مطابق پنجابی شاعری دی پہلی سوانی
شاعراں وچوں اے۔ پیرو پریمن آکھدی اے:

پیر، فقیر، اولیائے، میں سرب منائے

ایسا کوئی نہ دِسا میں بھرم وںجھائے (19)

اوس نوں مونیّاں سدھراں نے جین نہیں دتا تے اوس اپنے تھہ دعا بنا لئے ایویں لگدا اے
اوس نے ایہ درداں نوں اپنا جان لیا اے ایس لئی تاں اوہ ایہناں نوں آپ سمیڑنا وی آکھدی
اے۔ ایہ اوہ دور اے جتھے ہر کسے نوں اپنی اپنی پٹی ہوئی اے تے ایس دور وچ وی سوچن والیاں دی
اپنی ای اک وکھری دُنیا اے جتھے اوہ دُکھاں نوں اپنے اُتے واپردیاں محسوس کردے نیں۔ نورالعین
سعدیہ اک بے رحم حقیقت نگار اے۔ نورالعین سعدیہ اک کرب دے نال بے پناہ اکلاپے دا شکار لگدی
اے جو اج دے ہر بندے دا المیہ وی بن گیا اے کیوں جے مادیت پرستی دے ایہو سبھ رولے نیں،
لکھدیاں نیں:

میں ٹھنڈے چلھے دی ہانڈی

آپے سڑدی

آپے لُو ہندی

اندرو اندری سڑ سڑ کردی

باہر نہ وجے جھاتی (20)

ایس اکلایے دی وجہ توں اوہ اپنے آپ نوں مچ دے حوالے کری بیٹھی لگدی اے۔ بے چین من، جُتے نوں بالن کرنا، کُراٹ، پنڈے دے وچ اُگی اگ، ڈکوڈو لے کھاندی اوہ کلی مسکاندی پئی اے پر کوئی وی اوس دے اندر تیکر نہیں اپڑ سکیا۔ اوس کول ان دیکھی دُنیا نہیں، جو ہر اوس شاعر کول ہوندی اے جو اجیہی دُنیا نوں اپنی شاعری وچ بیان کردا اے جو اصل معنیاں وچ کدھرے وسدی ای نہیں۔ اوہناں دی شاعری دِل نوں دھڑکن ای نہیں دیندی دماغ نوں وی آہرے لاندی اے تے اوہ سوچن تے مجبور ہو جاندا اے۔ نورالعین سعدیہ نے پنجابی شاعری وچ جدت طرازی نوں پروان چڑھان دا جو جتن کیتا اے ایس نال پنجابی شاعری نوں اگا نہہ ٹورن لئی وی ہنگارا ملے گا۔

تسنیم تصدق اپنی کتاب ”دوپٹہ“ وچ اجو کے دور دے مسئلیاں نوں مکھ رکھ کے اپنے اندر دے جذبیاں نوں دو جیاں تک اپڑاں دا جتن کردیاں دکھالی دیندیاں نیں۔ آپ دی شاعری بارے گل کردیاں ڈاکٹر یونس احقر ہوریں کہندے نیں:

”اوہناں نے اپنے ویلے دے مسئلیاں نوں اپنے جذبات نال ادب دا

حصہ بنایا اے جیہڑا یقیناً پسند کیتا جاوے گا“ (21)

ایس مجموعے وچ تسنیم تصدق دیاں 63 غزلاں تے 39 نظمیں شامل نیں۔ دوواں دے وچ اوہناں جیجی فنکاری دکھاون دا وڈا جتن کیتا اے۔ اوہناں اپنیاں نظماں وچ آج دے انسان دی گل کیتی اے، آج دا اوہ انسان جو ویلے نے کھوہ لیا اے تے اوہ صرف ڈھڈھ دی بھکھ کچھ لگا پھردا اے۔ ایس طرح اوہ مشین وانگ بن گیا اے، ایس المیے نوں تسنیم تصدق نے اپنیاں نظماں وچ بیان کیتا اے۔ جیویں کہ اوہ لکھدیاں نیں:

ویلاتے کھوہ کے لے گئی ساڈے ڈھڈھ دی بھکھ

بھکھ نے بندے نوں مشین بنا دتا اے

جد بندا مشین بن گیا تے
 بھلا کدی مشین وچ احساس ہوندا اے
 جدوں احساس مر جاوے
 خیال کدوں جنم لیندے نین (22)

کتاب داسرناواں ”دوپٹہ“ اے پر ایس حوالے نال ایہدے اندر گھٹ ای کجھ لکھدا اے،
 غزلاں تاں اچھیاں نین جیہدے وچ رنگ ای وکھرا اے:

شام تے ہجر جدوں گلے مل گئے
 تسنیم جھلی نے انجے مے کشی وکھ لئی (23)

تسنیم تصدق نے ”اڈیک“ دی پھاہی گلے لائی ہوئی اے، اوہ ہجر دی اک وچ سڑ رہیاں
 نین، اوہناں کول پیار دے سوال نین، چہرے تے اداسی اے تے ایس سبھ دے باوجود اوہناں کول قلم دا
 ساتھ اے جیہدے نال اوہ اپنے اندر دا کتھار سس کر دے ہوئے لکھدے نین:

چن وی چُپ اے تارے چُپ نین
 میں کیہ چُپ آں سارے چُپ نین (24)

تسنیم تصدق نے اپنیاں نظماں نوں اپنی ماں بولی نال محبت دے اظہار دے طور تے وی بیان
 کیتا اے:

”میں کیہ کراں“
 ماں بولی میں چھڈ نہیں سکدی
 مٹھرے بول میں دب نہیں سکدی (25)

کتاب دی پروف ریڈنگ ول اکا دھیان نہیں دتا گیا، کدھرے بچ دی تھاں ”بچ بچ“
 (ص-26) اے تے کدھرے وصل دی رات سہانی اوہناں نے ”گالاں“ (ص-28) دے وچ بتائی
 اے۔ سکی نوں سوکی، نے دی تھاں ”نین“ پٹیاں دی تھاں ”پٹیاں“ وغیرہ لکھیا اے۔

دھواںکھیاں راتاں وچ جیون ہنڈان والی انور کتیر دا شعری پراگا ”دھواںکھیاں راتاں“ ایہو
 جیہیاں راتاں بارے دس پاؤندا اے جیہڑیاں انسان دے اندر ای گھر کر جانیاں نین، ایہہ اندر دا گھر
 تہاڈے آل دوالے کھلر کے تہانوں ولھیٹ لیندا اے، فیر اک مقام اچھا آندا اے کہ دن دا چٹا چانن

وی ایویں لگدا اے جیویں رات دا پرچھاواں ہووے تے ایہہ پرچھاواں جے کسے سوانی نوں ہووے تے یاداں دے جھکھڑ جھلدے جھلدے وسیب دی چادر وچ لگنا وی چاہوں تاں فیروں لگ نہیں سکدے نیں۔ اوہناں دی شاعری نوں انفرادی رنگ توں اُتہ نہ کر کے وڈے کینوس تے کھلار کے تھوڑا اپنیاں اکھاں دے ساہویں کر کے دیکھئے تاں ایہہ اک سوانی دی گل نظرای نہیں آندی سگوں ہر اوس سوانی دی واپری ہوئی گل لگدی اے جو ایس سماج وچ سوچن ورگا ”قصور“ کردی اے۔ ایہہ سبھ قصور واراں نوں انور کنیز دسدی اے کہ ”مرن نہ ایڈا سوکھا“۔ ذمے داریاں نوں فرض بناندیاں ہوئیاں وی اکھاں وچ تاگھ تے بجن دے رنگ تاں ہوندے ای نیں۔ اوہ سوانی اے اجہی سوانی جو ساریاں گلاں مونہوں نہیں آکھدی۔ اوہدیاں سدھراں تے جذبیات توں انجانیاں ریتاں، رواجاں تے کرڑیاں رسماں والا وسیب اوہدیاں ذمے داریاں تے فرض نوں اُکا کجھ نہیں سمجھدا، ایسے لئی تاں انور کنیز دی سوچ سدھر جو رسماں مکان والی اے اوہناں دے کلام وچ اُگھڑویں طور تے نظم ”رب“ وچ دیکھی جاسکدی اے:

اُتلا رب تے ڈٹھا کوئی نہیں

اوہدیاں رمزاں نال پچھاتا

پر اوہدے بندے زمین دے رب

ہر ویلے ساڈے چار چوفیرے (26)

انور کنیز سچ بولدی نیں، سچ بولنا اوکھا کم اے۔ اپنی نظم ”گھر دا حال“ وچ اوہ پورے سماج دی بے حالی نوں بیان کردیاں اجہی حقیقت نگار بن کے سامنے آؤندیاں نیں جو سماج دیاں کوڑیاں کسلیاں نوں اوسے طرح ای بیان کردے نیں جس طرح دیاں اوہ شیواں ہے نیں۔ چنگا ادب وی اوہ ای ہوندا اے جو سانوں ساڈے بارے لکھیا ہو یا ای لگے۔ انور کنیز کہندیاں نیں:

ہاں ہاں اک دو دن وچ کجھ نہ کجھ ہو جائے گا

تے اوہدے اک دو دن وچ میری ساری حیاتی بیت گئی (27)

دو جے مصرعے وچ اک دو دن وچ ساری حیاتی بیت جاوے والی گل بہت پُر اثر لگدی اے۔ اوہ

فیر کہندیاں نیں:

اوہ چڑھدی سویر دی شام بارے سوچدا اے

تے کار و بہار توں ہو ویلھے گواچی شام لکھن رُ جاندا اے (28)

انور کنیر دی گواچی شام دھوا نکھیاں راتاں وچ بدل جاندی اے کیوں جے اوہ کہندیاں نیں کہ
حیاتی نے اوہناں نال جیہڑے تھہ کیتے نیں اوہ ہن رہندی کھوہندی نوں صرفے نال لنگھانا چاہندے
نیں۔ اوہناں دی شاعری وچ سوانی دے کئی رنگ ویکھے جاسکدے نیں تے سوانی دا سبھ توں سوہنا رنگ
اوہناں نوں ماں ہون دا گلد اے، اوہ ماں جو بالان نوں اپنے ہر ساہ نال دعاواں دیدی رہندی
اے۔ اپنی نظم ”سرو دا بوٹا“ وچ لہو جگر نال پالی ہوئی اولاد دا ذکر اے، اپنی دھی رانی نوں کہندیاں نیں:

میری دھی رانی میرا دل
تے دوویں میریاں اکھاں

دل ہر دم سینے وچ دھڑکے (29)

نظم ”روٹ ویگن“ وچ کم کار کرن والی سوانی دیاں اوکڑاں وی نیں تے سماج دی گھٹن دا ذکر
وی۔ ”گاؤں“ وچ اک پیار کرن والی سوانی دیاں سدھراں نیں جو محبوب اے تے اپنے عاشق دیاں
گلاں کردی اے، ایہدے وچ وی جہڑے جذبے نیں اوہناں وچ وی خوبصورتی دا عنصر بہتا اے:

ساڈی بانہہ دا کنگن ہو گیا تنگ
چن کنگن ہور گھڑا دے وے
چھڈ دُنیا دے جھگڑے جھیڑے وے

اک میں تے میرا کنگن ہوئیے نیڑے نیڑے (30)

اپنے شعری پراگے ”دو جا پاسا“ وچ انجم قریشی ہوراں دا متنا اے کہ معاشرہ پابند نہیں ہوندا
سگوں ایس وچ وسن والے لوک پابند بنائے جاندے نیں، اوہناں دیاں سوچاں تے پہرا لگ جاوے
تاں جاندار آوازاں پیدا ہون لگدیاں نیں۔ جیہناں آوازاں نوں اکھراں دا بانا میل جاوے اوہ
آوازاں ازل تک زندہ رہن والیاں وی بن سکدیاں نیں کیوں جے ایہناں دی کوئی سیما نہیں ہوندی۔
ایہہ پوری دُنیا واسطے اکوای مطلب رکھدیاں نیں:

بارھیں برسیں کھٹن گیا
تے کھٹ کے لیاندیاں ہاواں
ویڈھے چھنکائی پھراں

میں چوڑے والیاں بانہواں (31)

کچ دی اکھ کول جذبے نہیں ہوندے، جیہدی اکھ نہیں ہوندی اوہ موئی ہوئی ہوندی، جیویں کوئی مشین کم کر رہی ہووے۔ انجم قریشی ہوراں نوں چاہ اے کہ گرو، گیانی تے گنی لوکاں دی منزل اوہناں نوں ملے نہ کہ اوہ لوک اوس تھاں مل مارن جو زبان نال نہیں سگوں ”ڈانگ سوٹے“ نال گل کرن وچ اپنی عزت لہدے نیں۔ انج کرن نال جھیرے مک جاون گے تے انسانیت دے سبھ رنگ اُگھر کے ساہنے آجانے نیں۔ ایس نال وڈے چھوٹے نہیں ہون گے تے کھرے کھوٹے نہیں ہون گے۔ انج کچ دی اکھ دا سچ وی کوئی نہیں منے گا۔ انجم قریشی دی نظم ”تاں جے گل ٹری رہوے“ وچ کئی بھاء نیں جیویں کہ اوہناں دا مننا اے کو اوکھے پینڈیاں تے چل کے ای سوکھے پینڈے لہدے نیں تے منزلاں سوکھیاں لہدیاں نیں۔ اوہ لوک جو سوکھے پینڈیاں دے پاندھی ہوندے نیں اوہناں نوں اخیر تے صرف گھپ انھیرا ای لہدا اے۔ انجم قریشی دیاں نظماں دا اک پہلو انسانی نفسیات دے کئی رنگ وی نیں جیہناں اندر کئی انسانی رویاں دے جھلکارے ملدے نیں جو انسان دے ہر عمل دے پچھے لکے ہوئے کارن ہوندے نیں۔ ایس دا بڑے بھرپور انداز نال دکھالا انجم قریشی دیاں کئی نظماں وچ مل جاندا اے، ایہناں نظماں اندر وی حیاتی ساہ لیندی نظر آندی اے۔ انجم قریشی ہوراں نے اپنے ایس شعری پراگے نوں 2006ء وچ چھاپیا سی پر اوہ ایس توں مطمئن نہیں سن ایسے لئی اوہناں نے 2017ء وچ ایس نوں سودھیا تے پڑھن والیاں نوں اوہ اپنی گل ایویں بیان دے نیں:

”انج جانو پئی ”دو جا پاسا“ پنا کسے ایڈیٹنگ یا سودھ دے ہی چھپ گئی۔ بیشک کہ کمپوز ہوون توں بعد مینوں مسودہ دتا گیا سی اور میں نظر وی ماری سی پر اوس ویلے میری سپدھ کسے جوگی نہیں سی۔ جہڑی کس ”دو جا پاسا“ دے پہلے پور وچ ہے اوہ 2006ء وچ میرے حال دا پرچھاواں اے“ (32)

ایس شعری پراگے وچ ”پتا منڈی“ ورگی نظم اے جو اجو کے سماج دے جیون نوں جھنجھوڑی اے جو سوشل میڈیا دے رنگاں وچ گواچیا اپنی سُدھ بُدھ وی بھلی بیٹھا اے۔ نظم ”بھونچال“ وچ گل خدائی دے حالوں بے حال ہوون دا وین اے تے ڈھینڈے پنڈے دا شور وی ”مارمرہ“ وچ دکھالی دیندا اے۔ اوہناں دا اک شعر خود سپردگی دے حوالے نال کمال فن تک اپڑدا دکھالی دیندا اے:

جے توں اپنے دُکھ نہیں دینے

میرے سُنھ وی کول ای رکھ (33)

ہنّو، چیکاں شاعری وچ دین والی طاہرہ سراء دا ”شیشا“ وی اجو کے شعری روپ وچ دکھری
پچھان بنان وچ کامیاب ہو گیا اے۔ طاہرہ سراء اپنے شعری سفر بارے گل کردیاں کتاب دے مُڈھ
وچ ایویں لکھدیاں نیں:

”..... روٹیاں گول ہونیاں تے دُنیا وی سوئی لگن لگ پئی، سوہن

شعراں چوں جھلکیتے میں ڈرگئی۔ سارا وجود اکھ بن گیا تے میں اوہ

دیکھن لگ پئی جو دو جے نہیں سن ویکھدے۔ اکھاں تے لال پٹی بھی

تے میں اپنے ہاسے، ہنّو، چیکاں شاعری وچ دین لگ پئی“ (34)

شاعر اک حساس انسان ہوندا اے، اوہ اچھا کچھ دیکھ رہیا ہوندا اے جو دو جے نہیں ویکھدے۔
اوس دے ساہمنے جو کچھ ہو رہیا ہوندا اے اوہ کسے نہ کسے طرح اوہدے لاشعور وچ محفوظ ہوئی جاندا اے
تے فیر کسے لمحے اوہ شعراں راہیں اپنے آپ صفحیاں اُپر الیکے جاون لئی شاعر دے قلم دا سہارا لیندا
اے۔ طاہرہ سراء کول جتھے عمراں دا جگر تاتے سُفیاں دی سیہان اے اوہ تھو اوہناں کول کدے کدے
سُفنے اُنڈیاں اُنڈیاں راتاں بیت جانداں نیں تے جدوں دن چڑھدا اے تاں نہ سُفنے ہوندے نیں تے
نہ ای اپنا آپ۔ کدھرے اوہ ماضی نوں بھلدے نیں تاں شیشو اوہناں نوں انج یاد کراندا اے کہ اوہ اک
وار فیر سولھاں ورھیاں دی لٹر ملوک ٹیار بن جانداں نیں۔ جدوں اوہ ایس شیشے دے ساہویں ہو کے
اپنا آپ سیہان لیندیاں نیں تاں ایویں لگن لگدا اے کہ اوہ آپ ای شیشے ورگیاں ہو گئیاں نیں:

شیشا تے نہیں میرے ورگا ہو سکدا

ایسے لئی میں شیشے ورگی ہو گئی آں (35)

”ویلا“ ایس شاعرہ نے بڑے معنے بھرے انداز نال ورتیا اے کدے ایہہ ویلا شیشے اگے شیشہ دھر
دیندا اے تے کدے ایہہ ویلا رسماں رواج نال جارلدا اے، کدے گئے گواچے بیلیاں دیاں یاداں نال
انسان نوں بے بس کر کے نیندر کھول لیندا، ہور تے ہور کدے ایہہ ویلا اپنا آپ وی گوا دیندا اے۔ طاہرہ سراء
ہوراں کول شاعری دیاں کئی پرتاں نظر آندیاں نیں تے ایویں لگدا اے ایہہ کسے اک شاعر دا کلام نہیں سگوں
کئی رنگاں تے کئی کیفیتاں نوں بیان کر کے شاعرہ نے اپنا فن دکھایا اے۔ اوہ سوانی نوں رسماں رواج توں

اُتا نہ ہوئی ویکھنا چاہندیاں نیں۔ رساں رواجوں وچ جکڑی ہوئی سوانی تاں پُکار دی اے:

اُچی اڈی والی جُتی پا کے دی
میں شملے دے قد برابر نہیں ہوئی (36)

یا فیر اک ہو رتھاں تے اوہناں دا اک نوٹکلا انداز ویکھنے آں:

کل میں نقشا ویکھ رہی ساں ہتھاں وچ لکیراں دا
انج ای سمجھو جسران گچھا ککر ٹنگلیاں لیراں دا (37)

محبوب دا تصور تے شاعری اوہناں کول دو وکھو وکھ شیواں داناں نہیں لگدا، دوویں اکوای محبوب دے ناں نیں تے اوہناں نال اوہ اپنا جیون سوہنا کری بیٹھی اے۔ ایس عشق دی واردات وچ اوہ اپنی ذات توں منکر نہیں ہوندیاں سگوں اپنی ذات تے اپنی ہوند نال عشق دے تصور نوں اجاگر کر کے محبت دا انمول رنگ دکھاندیاں نیں۔ ایسے عشق وچ فیر اوہ دُنیا داری دی پرواہ کرن والے نوں سنیہا دیندیاں نیں کہ اوہ کسے ہو رہا تے تڑ جاوے کیوں بے استھہ منزل اوکڑاں توں بغیر نہیں ملنی۔ عشق وچ تاں اکھ دی گھمن گھیری ای دُبن لئی کافی ہوندی اے۔ ایہ ساریاں اوکڑاں طاہرہ سراء نے جیویں خود ویکھیاں تے جریاں نیں، اوہ اپنی اک غزل وچ لکھدیاں نیں:

تڑوکی اکھ دے شیشے ورگی ہو گئی آں
مارو تھل دے ٹیلے ورگی ہو گئی آں
مائے نی! میں کتھے جا فریاد کراں

اوہدی نہیں میں جیہدے ورگی ہو گئی آں (38)

یاداں دے واء ورو لے تے اکلا پے نوں گل لائی طاہرہ سراء ہمت نہیں ہاردی۔ اوہ بولدی اے گلاں کردی اے تے جند نمائی دے کئی رنگ دکھاندی اے۔ اوہدے کول اجیہاں نظراں نیں جو اُھیرے وچ پرچھاویں لہس دیاں پھر دیاں نیں، دل نے جہڑے دیوے بالے نیں اوہناں نے کدے نکھن نہیں دتے۔ اوہ امتنا اے کہ جدوں وی پڑاں نے بولنا اے تاں غزلاں، نظماں یا ”بولیاں“ دا رُوپ دھار لینا اے۔ ہاڑ وچ ہجر ہنڈاونا تے فیر تاگھ وی رکھنا تے ایہو جیہا خوبصورت انداز ہو رکھڑے گھٹ ای نظر آندا اے:

اوہدے پنڈوں کاں تے آوندے ہوون گے

میںوں ایس بنیرے تے اعتبار نہیں (39)

اوہناں دیاں نظماں ”پتھر“ تے ”امرتا پریتیم دی ویل“ وچ عشق دے فلسفے نوں موضوع بنایا گیا اے۔ اپنی نظم ”وراثت“ وچ اوہ بہت اُچی آواز وچ انج کہندیاں نیں جیویں سب سُن رہے ہوں:

ماں نے پُپ دی گرھتی دے کے
میرے بکھ ای سی دتے
پر خورے کیوں
کنناں نوں بند کرنا بُھل گئی (40)

ایہہ وراثت رسماں دی اوہ رتی پٹی اے جو اکھاں اُتے بنھ کے اک ماں دھی نوں وراثت دیندی اے پر جے سوچ سمجھ اُڈاری مار جاوے تاں ایہہ رسماں دی پٹی ٹُٹے خاباں تے زخمی سوچاں دے ساہمنے ہار جاندی اے۔ اجو کے سماج دے کئی موضوع سانوں اوہناں دیاں کئی بولیاں وچ وی نظر آندے نیں:

نی میں پگ تھلے آ کے مر گئی، کسے نے میری گُوک نہ سنی (41)

یا فیر

ساڈا جمنّا مرن توں اوکھا، لکھ وچ چا مُک گئے (42)

طاہرہ سراء دی اک بولی جو اوہناں نے اپنی ماں بولی پنجابی واسطے لکھی، اوہدے وچ اجیہی حقیقت بیان کیتی گئی اے جو ہر سمجھدار انسان من لئی تیار اے، جو ایس دی ننڈیا کردے نیں اوہ اپنے اندر دا کرو دھ نہیں لُکا سکدے۔ طاہرہ سراء اپنی بولی بارے لکھدیاں نیں:

بُھّا، وارث، فرید، پڑھاؤ، دھماکیاں توں جان چھٹ جائے (43)

ایس زمانے سوانی کسے پکھوں وی ماڑی نہیں، بس سوچاں نوں ہنگال دی لوڑ رہندی اے۔ اجو کے پنجابی ادب وچ سوانیاں دا بھرواں دان اے، اج دی سوانی دی سُو جھ بُو جھ پرانے سماج وچ وِسدی سوانی نالوں بہت اگانہہ نکل چکی اے۔ اج دی سوانی اپنے حقان نوں وی جاندی اے تے فرضاں نوں وی۔ اوہ اپنے دُکھاں درداں نوں قلم راہیں لوکاں نوں سناندی نظر آندی اے۔ پنجابی ادب وچ اج دی سوانی دی آواز بھرویوں اے تے ایہدے وچ سانوں اجوکا سماج تاں نظریں پیندا ای اے نال نال سوانیاں دے کئی ہور رنگ وی ساہمنے آندے نیں جو اج دے سماج وچ جیندی جاگدی سوانی دے سوہنے رنگ نیں۔

حوالے

- 1- نسرین انجم بھٹی، شاملاٹ، (لاہور: سانجھ پبلیکیشنز، 2017ء)، 9۔
- 2- اوہی، 34۔
- 3- اوہی، 42۔
- 4- اوہی، 33۔
- 5- اوہی، 94۔
- 6- انجم قریشی، میں تے املتاس، (لاہور: سانجھ پبلیکیشنز، 2016ء)، 19۔
- 7- اوہی، 22۔
- 8- اوہی، 24۔
- 9- اوہی، 30۔
- 10- اوہی، 33۔
- 11- اوہی، 128۔
- 12- اوہی، 126۔
- 13- شمیمہ اسماء، کوئی لاٹ نمائی، (لاہور: سانجھ پبلیکیشنز، 2016ء)، 33۔
- 14- اوہی، 71۔
- 15- اوہی، 70۔
- 16- اوہی، 70۔
- 17- اوہی، 41۔
- 18- اوہی، 39۔
- 19- نور العین سعدی، مچ، (لاہور: سانجھ پبلیکیشنز، 2016ء)، 37۔
- 20- اوہی، 17۔
- 21- تسنیم تصدق، دوپٹہ، (لاہور: حلقہ تصنیف ادب، چھپن ورہا نہیں لکھیا (بشیر ناطق ہوراں دے لکھے دیباچے وچ 2015ء)، 10۔

- 22- اوہی، 34-
 23- اوہی، 23-
 24- اوہی، 52-
 25- اوہی، 76-
 26- انور کنیر، دھوانکھیاں راتاں، (لاہور: سانجھ پبلیکیشنز، 2018ء)، 42-
 27- اوہی، 44-
 28- اوہی، 51-
 29- اوہی، 45-
 30- اوہی، 38-
 31- انجم قریشی، دوجا پاسا، سودھیا ایڈیشن، (لاہور: سانجھ پبلیکیشنز، 2017ء)، 19-
 32- اوہی، 11-
 33- اوہی، 75-
 34- طاہر اسراء، شیشا، (لاہور: سانجھ پبلیکیشنز، 2018ء)، 11-
 35- اوہی، 38-
 36- اوہی، 33-
 37- اوہی، 15-
 38- اوہی، 37-
 39- اوہی، 58-
 40- اوہی، 74-
 41- اوہی، 94-
 42- اوہی، 106-
 43- اوہی، 106-